

L'ORDINARIUM DE GIRONA. UNA EMPRESA EDITORIAL CATALANA DEL 1550

EMÍLIA COLOMER AMAT

La Biblioteca del Museu d'Història de Sabadell compta amb un considerable nombre de volums procedents, en gran part, de donacions particulars.¹ Es comptabilitzen un total aproximat de 6.000 exemplars entre els quals destaca un important fons de llibres antics dels segles XVI, XVII i sobretot del XVIII a més d'algun incunable: una edició llatina de *Les Metamorfosis* d'Ovidi (que es complementa amb altres obres), impresa a Venècia el 1486 per Bernardinus Rizo de Novara, i una edició també en llatí de *De Bello Iudaico* de

Josephus Flavius, impresa a Verona per Petrus Manjer el 1480. També s'ha de mencionar una Bíblia del 1605 amb nombrosos gravats.²

En una primera aproximació, hem escollit de la Biblioteca un luxós exemplar de segle XVI que apareix sense dades tipogràfiques. El llibre pertany a l'edició de l'*Ordinarium* de la diòcesi de Girona,³ imprès a Lió el 1550 per Cornelius de Septemgranges amb la col·laboració del llibreter de Barcelona Joan Gordiola i per encàrrec del bisbe de

¹ La Biblioteca, tancada al públic en general i a què tan sols tenen accés els estudiosos, es troba en unes dependències del Museu amb caràcter provisional. Els conservadors responsables del Museu i en especial l'antic bibliotecari i historiador local, Rafel Subirana i Oller, van dur a terme una important tasca de catalogació raonada, encara que actualment es troba en vies d'una catalogació més actualitzada. El fons d'antiquària prové, la major part, de les biblioteques particulars requisades durant la Guerra Civil i dipositades al Museu com a salvaguarda del patrimoni cultural. Finalitzada la guerra, molts dels llibres no van ser reclamats pels seus propietaris. A la nostra Biblioteca, desconeguda fins ara per la majoria dels sabadellencs, un cop realitzat l'estudi amb tot el rigor i la seriositat que es mereix, i amb l'emplaçament adequat, estudiosos, bibliòfils i usuaris de tota mena tindran

la possibilitat d'accedir-hi i conèixer-ne el fons bibliogràfic. Un tema pendent doblement interessant si tenim en compte la importància de pertànyer a la xarxa de Biblioteques Públiques Comarcals amb tot el que significa de desenvolupament i intercanvi cultural.

² SUBIRANA I OLLER (1976), p. 43-48. SUBIRANA I OLLER (1979), p. 261-267.

³ AGUILÓ (1977) descriu l'exemplar amb el núm. 86. També PALAU Y DULCET (1958) amb el núm. 203513, al vol. XI. Segons el *Catálogo de las Bibliotecas españolas*, s.XVI, es coneixen d'aquesta edició dos exemplars complets, un que es conserva a la Biblioteca de Catalunya i un segon exemplar a la Biblioteca Pública de Girona. S'hi ha d'afegir un altre exemplar que es conserva a la Biblioteca del Seminari de Barcelona. Vegeu GILI POL (1927).

FOTOGRAFIA 1. Portada. *Ordinarium de Girona, 1550*.
(Exemplar de la Biblioteca de Catalunya).

⁴Joan Margarit i de Requesens, fill d'una de les famílies més il·lustres de Girona, i nebot del bisbe humanista Joan Margarit i de Pau, dirigí la seu gironina des del 1534 al 1554 en plena època de la Contrareforma. Entre altres empreses, destaca la reforma i l'ampliació del Palau Episcopal. GARRIGA (1986), p. 84 i 103. Els Sinodals de Girona es refereixen així a la figura de Margarit: «*Ioannes de Margarit ex familia nobili Margarit de Sancto Gregorio Hic electionis suae tempore erat Archidiaconus maior Ecclesiae Gerunden. Accepit professionem mense Julii 1534. Palatium Episcopale ampliavit: hanc bono cum nomine gubernavit Ecclesiam, tempore viginti annorum, duorum mensium, sexdecim dierum. Obiit Senio conjectus die 21 Octobris 1554. Et tumulatus fuit in Sede Gerundae*». ROMAGUERA (1691).

⁵Dels nombrosos *Ordinariums* que publiquen les diòcesis catalanes durant el segle XVI destaquem: *Ordinarium Sacramentorum Barchinonense* (Barcelona, 1501), *Ordinarium sacramentorum secundum consuetudinem dyocesis Gerundensis* (Perpinyà, 1502), *Ordinarium Vicense* (Barcelona, 1508), *Ordinarium sacramentorum* (Barcelona, 1508), *Ordinarium*

Girona Joan Margarit i de Requesens.⁴ Així ho expressa el colofó:

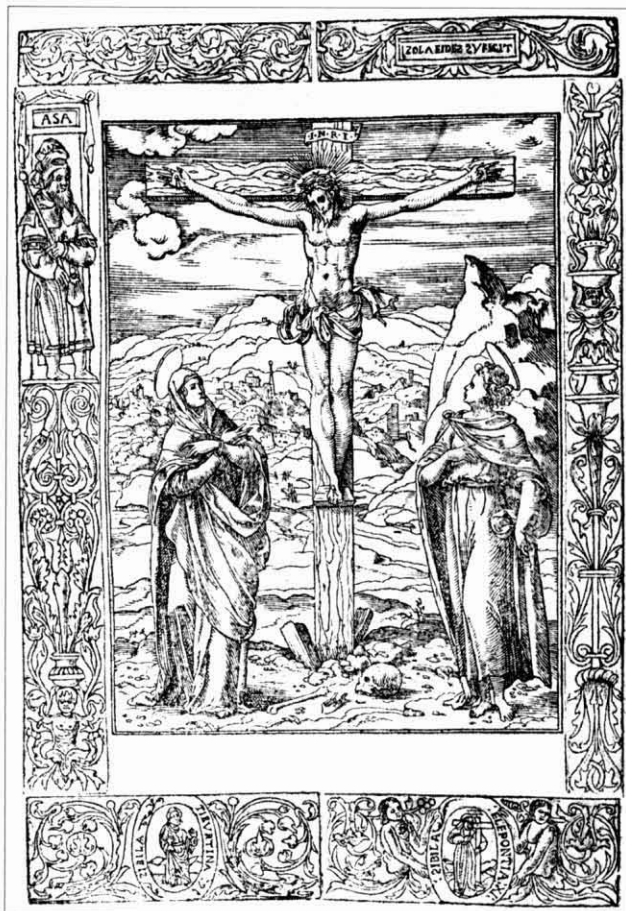
Lugduni/Excudebat Cornelius de Septemgran /gijs: impensis Johannis Gordiole bibliopole Barchinon. Anno dni. M.D.L.

Aquests rituals anomenats *Ordinariums*, foren publicats a Catalunya durant el segle XVI per a l'ús de les diferents diòcesis. Inclouen especialment els cants que acompanyaven els ritus eclesiàstics més comuns en els quals participava el poble. Aquestes melodies, recollides en gran part de la tradició litúrgica, eren adaptades pels mestres de cant a les diferents peculiaritats autòctones, de tal manera que casascun dels *Ordinarium* presenta unes qualitats musicals diferenciades encara que tots responen a un caràcter marcadament popular.⁵

L'exemplar del Museu, que conserva l'enquadernació original en pell, és incomplet: hi manca la portada, el darrer full del calendari, el foli LXV en què es repeteix la portada, i el colofó. L'edició, impresa amb caràcters gòtics en llatí i català, consta de 248 folis i 8 fulls sense numerar que corresponen al calendari, amb tipografia negra i vermella, pautes i notació musical, inicials figurades i tres gravats xilografats.

El llibre descriu de forma detallada els rituals comuns a seguir per l'Església de Girona amb les

narium sacramentorum secundum ritum ecclesie cathedral Barchinonense (Barcelona, 1532), *Ordinarium sacramentorum ritum dyocesis Dertusensis* (Barcelona, 1524), *Ordinarium sacramentorum secundum ritum et consuetudine sancte metropolis ecclesie Tarraconensis* (Barcelona, 1530), *Ordinarium sacramentorum secundum ritum diocesis Ilerdensis* (Lió, 1532), *Ordinarium sacramentorum secundum... sacrosancte Urgellensis ecclesie ritum* (Saragossa, 1536), *Vicense Ordinarium* (Lió, 1547), *Ordinarium Urgellinum* (Lió, 1548), *Ordinarium sacramentorum secundum laudabilem ritum diocesis Gerundensis* (Lió, 1550), *Ordinarium sacramentorum secundum honorabilem consuetudinem Tarraconensis ecclesie* (Lió, 1550), *Sacerdotale volumen quod Ordinarium Ilerdense dicitur* (Lleida, 1567), *Ordinari o Manual per als curats* (Barcelona, 1568), *Ordinarium Barchinonense* (Barcelona, 1569), *Rituale seu Ordinarium diocesis Dertusensis* (València, 1592), *Ordinarium Vicense* (Barcelona, 1596). Vegeu, PALAU Y DULCET (1958). Barcelona, 1948-1977, v. XI, p. 459-461. M. BERNARDÓ (1993), p. 581-593.

FOTOGRAFIA 2. Calvari. *Ordinarium de Girona*, 1550.
(Exemplar del Museu d'Història de Sabadell).

parts ordinàries de la Missa, *Kirie*, *Credo*, *Canon*, *Sanctus* i *Gloria*. S'inclou també un *Ars Moriendi*, el cicle de la Passió de Crist, diversos procediments notariais com el *Forma Testamenti*, i les *Constitutions de Tarragona*.

Estem davant d'una empresa bibliogràfica de primer ordre si ens atenem a les personalitats que intervenen en l'edició. Ja anteriorment, Joan Margarit i de Requesens, una de les figures de més

rellevància de la seu gironina durant el cinc-cents, havia signat el 1546 un contracte per a l'edició d'un missal de la diòcesi de Girona amb l'impressor de Lió Cornelius de Septemgranges i el llibreter Joan Gordiola.⁶ En una carta que inclou en el pròleg, el mateix bisbe Margarit critica durament l'anterior missal incunable de la seu de Girona imprès per Johan Rosembach el 1493, en què s'atreveix a desqualificar l'edició com a "*typographie inscitia*". Amb aquesta crítica quedava justificada una nova edició que amb l'aval del prelat s'augurava de rigor i de qualitat. Publicat el missal el 1548 a Lió, ara li tocava el torn a l'*Ordinarium* que Margarit encarregaria als mateixos col·laboradors. Es completava, doncs, un projecte editorial ambiciós d'acord amb el que exigia la litúrgia del moment, i així ho fa constar en el llarg títol de la portada:

Sacramentorum secundum/laudabile ritum Diocesis/Geruden. iussu adnodu re/verendi in Crhisto Patris/ D. Johannis a Margarit/Gerunden. presulis conue/ntissime digestu, ac per viros Ecclesiasticoru officio/rum peritia conspicuos multo locupletius necnon emeldatius quam hactenus fue/rit redditum. diphtongis/accentibusqz in gratiam sacerdotum, pre-pipueqz Curatorum, quibus summe com/modiati hoc opusculum fulturu est, decenter illustratu/1550.

En aquest sentit, no és gens d'estrany que els rituals d'imprimissin a Lió, un dels centres impressors més avançats d'Europa i que comptava amb una indústria editora prou desenvolupada, amb produccions de qualitat i un mercat llibreter de sòlid prestigi, fet que contrasta amb la situació que vivien els impressors al nostre país, amb una economia precària i manca d'infraestructura, especialment pel que fa a la il·lustració i a l'exportació de llibres.⁷

És per això que en determinats moments, quan els editors i els comitents volen encarregar una edició de qualitat, es dirigeixen als tallers que

⁶El document del contracte publicat per J.M. MADURELL i J. RUBIÓ amb el número 488, i amb data del 10 de gener de 1546, diu textualment: *Die dominica x mensis ianuarii anno perdicto (1546). Instrumentum capitulacionis et concordie facte et firmate per et inter reverendum dominum Ioannem de Margarit, miseratione divina episcopum Gerundensem ex una; et Ioannem Gordiola bibliopolam civem Barcinone, ex altera partibus,*

de et super impressione Missalium pro diocesi Gerundensi. Est in bursa anni presentis Testes ibidem. AHPB. Francesc Sunyer, leg. 7. «Aprisie» (1546). Vegeu MADURELL Y RUBIÓ (1955) p. 852. Sobre l'activitat editora del llibreter Guardiola, vegeu PEÑA (1991), p. 345-367. En relació a la crítica de Margarit sobre el missal incunable, vegeu MIRAMBELL (1981), p. 385.

⁷MOLL (1994), p. 500.

FOTOGRAFIA 3. Pauta musical amb inicial figurada. Ordinarium de Girona, 1550. (Exemplar del Museu d'Història de Sabadell).

poden oferir les millors garanties d'impressió, tant tècnica com artística. Entre 1547 i 1550, Cornelius de Septemgranges imprimeix quatre *Ordinarius* per a les esglésies catalanes, Vic, 1547, Urgell, 1548, Girona, 1550 i Tarragona, 1550.

⁸ En el ja clàssic estudi de J. Baudrier, sigui dit de passada, admirablement il·lustrat, es destaca la figura de Cornille de Sempemgranges, no solament com a un dels més prestigiosos impressors de la seva època, sinó també com a excel·lent dibuixant i gravador. Vegeu BAUDRIER (1965), vol II, p. 371-372.

⁹ La portada que va aparèixer per primera vegada a Lió el 1511 en les obres de Ciceró, va ser reutilitzada successivament en multitud d'edicions tant a Lió com a París. Sembla ser que el dibuixant parisenc Guillaume Leroy s'havia inspi-

Són freqüents els contractes de societat entre l'impressor Septemgranges i el llibreter de Barcelona Joan o Jonot Gordiola, persona molt ben relacionada i que participa en obres de certa transcendència, com la publicació de les *Chroniques de Spanya* de Pere Miquel Carbonell del 1546 en la qual intervé com a coeditor. Fruit de la seva col·laboració, editen a Lió el *Diurnale* i l'*Ordinarium Urgellense* (1547), el missal de la diòcesi de Girona (1548), l'*Ordinarium* de Girona (1550), l'obra de Callís, *Extragravatorum Curiarum* (1551) i l'*Ordinarium* de Tarragona (1550).

Septemgranges era aleshores considerat un dels impressors de més prestigi. Resident a la ciutat de Lió, les seves obres es caracteritzen per una excel·lent execució tipogràfica a la qual s'ha d'afegir la qualitat de la il·lustració en què compta amb la col·laboració dels millors gravadors francesos del moment.⁸

Per a l'edició, Septemgranges utilitza una portada orlada amb grotescos segons un gravat de Josse Bade que inclou el títol i un anagrama (de col·locació arbitrària i molt similar a l'utilitzat per Albrecht Altdorfer). La mateixa portada va servir per l'*Ordinarium* de Tarragona publicat el 1550. El frontispici és format essencialment per dues pilastres amb ornamentació *a candelieri* amb dos *tondi* al centre que culminen amb un ric fris que fa d'entaulament del qual s'aboquen dos graciosos *putti* subjectant unes garlandes. Mitjançant una delicada arquitectura filiforme, hi pengen trofeus, arpies i vegetals. Al basament, de forma simètrica, dos monstres marins enllacen les cues, al costat, dos *putti* que cavalquen, sàtirs i màscares. Va ser relament una portada sovint utilitzada i de molt d'èxit entre els impressors de París i Lió durant la primera meitat del segle XVI.⁹

rat en una portada que il·lustrava una sèrie de llibres publicats a Venècia al final del quatrecent. Més concretament, en l'edició d'una Bíblia del 1490, en les *Vides Paralleles* de Plutarc del 1491 i en *Les Décades* de Tit Livi del 1493. Vegeu HIND (1963). Sobre l'evolució del frontispici i portades arquitectòniques vegeu BARBERI (1977). En realitat no es pot considerar un frontispici arquitectònic pròpiament dit. En relació a la difusió dels grotescos a través dels gravats, vegeu DACOS (1969).

FOTOGRAFIA 4. Pauta musical amb el Cant de la Sibilla.
Ordinarium de Girona, 1550. (Exemplar del
Museu d'Història de Sabadell).

Aquí veiem una de les característiques més interessants pel que fa a la il·lustració del llibre imprès: la difusió i la còpia de gravats. En aquest cas el model original viatja des de la Venècia de l'època incunable al Lió de mitjan segle XVI. És conegut que a Itàlia, des del final del quatrecent, els grotescs tendeixen a desaparèixer dels gravats, mentre que a França, a Alemanya i a Espanya coneixen un nou impuls renovador. El disseny resultant, de dibuix refinat, és una interpretació lliure d'un frontispici publicat a Venècia que il·lustrava diverses edicions entre 1490 i 1493 en què els elements compositius presentaven les noves formes renaixentistes.

Els gravats amb motius ornamentals a base de grotescos tenien l'origen en la descoberta de les pintures de la *Domus Aurea*, que des de final del quatrecent van servir d'inspiració a molts dels artistes gravadors italians. Abans, però, l'art de Rafael, Ghirlandaio i Pinturichio havien descobert el caràcter pictòric del grotescos, una font inesgotable d'origen clàssic que convivía amb els temes cristians. Els dissenys de repertori gràfic a base d'elements fantàstics i essencialment decoratius constituïen un recurs ideal per a la il·lustració dels frontispicis de tot tipus de llibres. En aquest sentit, els gravats, de fàcil disponibilitat, s'erigiren en autèntics difusors dels nous elements ornamentals renaixentistes amb dissenys de portades com aquesta en què, a partir d'una estructura arquitectònica de gran simplicitat, hi participen tota la divestitat de motius recurrents dels grotescs.

Un dels aspectes de l'art tipogràfic de Septemgranges i signe d'identitat de la seva producció és la recreació del les inicials figurades amb màscares antropomorfes i figures animades, que creen així un motiu decoratiu de gran originalitat. Al foli (CXXXVIII, v.) la inicial Q mostra dos nens o putti barallant-se. Ja anteriorment, el 1534, en el *Graduale* de Viena imprès el 1534, Septemgranges presenta aquest tipus d'inicials de gran efecte lúdic. Aquestes s'alternen amb altres inicials renaixentistes amb negatiu com la inicial T del *Te igitur* (fo. LXVIII).

Pierre Eskreich, és l'autor del magnífic Calvari a tota plana (Fo. LXVII. v.) que precedeix el *Canon* de la Missa, amb Crist a la Creu entre la Verge amb les mans al pit i la figura de sant Joan que amb un lleuger *contrapposto* dirigeix la mirada al Redemptor. Les figures de cànon més aviat llarg estan situades en un primer pla i a la llunyania s'estén un paisatge amb una ampla perspectiva. Executat amb molt de detall, les figures mostren un suau moviment en els plecs de les vestidures. El mateix gravat de Pierre Eskreich també il·lustra el cànon del *Missale Romanum* imprès a Lió el 1578.¹⁰

¹⁰ Pierre Eskreich (també anomenat Cruche, Vase o Du Vase), va exercir com a pintor, dibuixant i gravador. Fill d'un gravador alemany, de 1548 a 1551 viu a Lió on treballa per l'impressor Guillaume Rouillé. Són coneguts els seus gravats

sobre els emblemes d'Alciato. Vegeu LARAN, ADHÉMAR I PRINET (1959). El gravat sobre el Calvari, sovint utilitzat pels impressors de Lió com els Roussin, apareix reproduït a l'estudi de BOUDRIER (1965), p. 366.

A la part superior, en una de les orles d'emmarcament hi ha la inscripció *SOLA FIDES SUFICIT*. La màxima, que prové de Sant Pau, es va erigir com a lema dels protestants i no és estranya la seva aparició aquí, tenint en compte que gravats de diverses procedències s'utilitzaven essencialment per la seva funció ornamental i decorativa. També en un altra orla, el nom *ASA* apareix sobre la petita figura d'aquest rei de Judea. Les sibilles *Tiburtina* i *Helespontica*, s'hi representen emmarcades en dos medallons a l'orla inferior.

L'*Ordinarium* de la seu de Girona, presenta nombroses pàgines musicades, amb la notació quadrada gregoriana negra sobre tetragrama vermell, en què s'articulen els diversos cants i entonacions per a les cerimònies més diverses com el Cant de la Sibilla: el *Iudicii Signum*, el responsori *Subvenite*, antífones marianes com la *Salve Regina*, cants de rogatives com l'*Ad pretendam pluviam*, o el *Te Deum*, entre d'altres.

S'ha d'assenyalar que Margarit, té molta cura de les solemnitats que es celebren dins l'Església. Vetllant pel decòrum, mana la prohibició de certes conductes i escenificacions teatrals que fan referència a la Nativitat de Crist i que considera impròpies pel recolliment que exigeixen els espais sagrats. No afecta així la representació del Cant de la Sibilla, molt arrelat en el poble, i que tot i que procedeix del cicle nadalenc del teatre medieval català, apareix a l'*Ordinarium* (Fo. CCXV), coincidint amb una celebració alegre i joiosa durant l'ofici de Nadal. A l'entonació del *Iudicii Signum*, un nen amb veu de soprano vestit amb túnica vermella i portant una espasa, recita des de la trona els versos profètics que segons la tradició diu la Sibilla Eritrea i que fan referència al Judici Final:

«Al Iorn del Iudici para qui aura fet servici, un rei vindra perpetu al Vestit de nostra carn mortal:

*Del cel vindra tot certament, Per fer de tots lo iutjament.»*¹¹

El Cant de la Sibilla, un dels més populars, sembla originari de Castella, de la litúrgia mossàrab, des d'on es va estendre a Ripoll i al Sud de França. Des del segle XIII, ocasionalment, la llengua vulgar va substituir el text llatí. El text original havien estat uns fragments grecs recollits per Eusebi de Cesarea i traduïts posteriorment al llatí per sant Agustí a l'obra *De Civitate Dei*. Per la seva popularitat, el cant va anar apareixent cada cop més als missals i breviaris.

Val a dir que la diòcesi de Girona tenia fama de ser una de les més festives, fet que havia originat més d'una polèmica. Com assenyala Jaime Villanueva en el seu *Viage literario a las Iglesias de España*, la Catedral de Girona mereixia el qualificatiu de «madre de las ceremonias». Entre altres coses recull una allocució de Fray Benito del Tormo dirigida al Capítol sobre la reforma del culte que és prou eloqüent: «*En los maitines de Navidad habia quanto en otras partes se ha dicho de prosas, verbetas, sibilas, profetas, laudes intra misam, representación del parto y otras mil cosas... grandes males y alborotos se seguian de esto...*»¹² Anteriorment, el 1475, l'ardiaca de Basalú, Andrés Alfonzello, havia manifestat les seves queixes demanant l'abolició d'aquest tipus de representacions que aleshores ja s'havien suprimit a València. Davant d'aquesta controvèrsia sorgida des de feia temps, el bisbe Joan Margarit es va veure obligat a dictar el decret de 1541, *Representationes nulla fiant absque Licentia*,¹³ abans esmentat, en què imposava certes restriccions a les cerimònies litúrgiques.

Totes aquestes actituds i resolucions per part de prelats que com Margarit estan més o menys compromesos amb els ideals de la Contrareforma, tenen finalment el seu ressò per part de l'Església oficial en els decrets del Concili Tridentí que defi-

¹¹ Vegeu ANGLÉS (1917), p. 65-72, i (1935), p. 288-300. També BAUCCELLS (1981), p. 175-208.

¹² Els fragments dels textos pertanyen al capítol, «Noti-

cia de varios ritos de Gerona y de sus códigos rituales» de l'obra de VILLANUEVA (1850), p. 193-209.

¹³ Vegeu ROMAGUERA (1691), p. 246-247.

neixen i determinen la prohibició d'aquest tipus de representacions.¹⁴

A mode de conclusió, cal considerar l'*Ordinarium* de Girona una obra de notable interès, no tan sols per la qualitat tipogràfica de l'edició, sinó també com a obra d'encàrrec de l'estament eclesiàstic, molt prolífic en aquests anys en edicions litúrgiques arreu del Principat, potser promogudes o alimentades pels ideals contrareformistes. L'edició, pulcrament curada, parla del complex món de la impremta i dels mecanismes de la indústria editorial al nostre país i de la seva connexió amb Lió, un dels centres impressors més desenvolupats del moment amb què les relacions varen ser constants durant el cinc-cents.

BIBLIOGRAFIA

- M. AGUILÓ (1977). *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*. 2 vols. Edició facsimil, Barcelona.
- H. ANGLÉS (1917). «El cant de la Sibilla» *Vida Cristiana*, 5, p. 65-72.
- H. ANGLÉS (1935). *La música a Catalunya fins al segle XIII*. Barcelona, p. 288-300.
- F. BARBERI (1977). *Il Frontespizio nel libro italiano del quattrocento e del cinquecento*. 2 vols. Milà.
- J. BAUCELLS (1981). «El cant de la Sibilla a la Catedral de Barcelona» (edició dels textos i estudi de la segona època de la representació: segles XV i XVI) *Revista Catalana de Teologia*, 6 p. 175-208.
- H.L. BAUDRIER (1895-1921) (Reimpressió, 1964-1965). *Bibliographie lyonnaise. Recherches sur les imprimeurs, libraires, relieurs et fondeurs de lettres de Lyon au XVI siècle*. Publiés et continués par J. Baudrier, Lió-París.
- M. BERNARDÓ (1979). *Catálogo de obras impresas en los siglos XVI-XVIII existentes en las Bibliotecas españolas*. (1974-1979). Madrid. Siglo XVI.
- M. BERNARDÓ (1993). *La música en els rituals catalans del segle XVI*. «I Congrés d'història de l'Església catalana des dels orígens fins ara». 2 volums. Solsona.
- N. DACOS (1969). *La découverte de la Domus Aurea et la formation des grotesques a la Renaissance*. Londres.
- B.J. GALLARDO (1863-1889). *Ensayo de una biblioteca española de libros raros y curiosos*, 4 vols. Madrid.
- J. GARRIGA (1986). «L'època del Renaixement», s. XVI, v. IV, dins *Història de l'Art Català*. Barcelona.
- C. GILI POL (1927). «Un ritual gòtic del segle XVI» *Exercitatorium* (Barcelona).
- A.M. HIND (1963). *An introduction to a history of woodcut*. II vols. New York.
- H. KAMEN (1984). «La Contrarreforma en Catalunya» *Historia* 16, núm. 98, p. 57-62.
- J. LARAN, J. ADHÉMAR i J. PRINET (1959). *L'Estampe*. 2 vols. París.
- J.M. MADURELL y J. RUBIÓ (1955). *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona, 1474-1553*. Barcelona.
- A. MILLARES CARLO (1982). «La imprenta en Barcelona en el siglo XVI» dins *Historia de la imprenta hispana*. Madrid.
- E. MIRAMBELL (1981). «Missal incunable del Bisbat gironí, estampat per Rosembach». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, tom XXV, p. 385.

¹⁴ Moltes d'aquestes representacions foren prohibides per l'Església al Concili Tridentí: Sessió XXII, *Decretum de observandis et evitandis in celebratione Missae*. Un altre tema que quedaria pendent seria l'anàlisi de fins a quin punt i a partir de quin moment, els decrets trentins, especialment els relacionats més directament amb les celebracions litúrgiques,

varen ser efectius i contundents dins l'àmbit de la diòcesi gironina, amb uns fidels molt sensibles, com s'ha demostrat, al pes de la tradició. La gran majoria de les parròquies catalanes es van mostrar molt reticents a l'hora d'acceptar els nous missals i breviaris aprovats a partir de la butlla *Quod ad nobis* publicada el 1568. Vegeu KAMEN (1984), p. 57-62.

- J. MOLL (1994). «El libro español impreso en Europa», dins *De los incunables al siglo XVIII*. Madrid.
- A. PALAU Y DULCET (1948-1977). *Manual del librero hispano-americano*. 28 vols. Barcelona.
- M. PEÑA (1991). «Librería y edición en la Barcelona del XVI: el librero-editor Joan Guardiola». *Manuscrits*, 9, p. 345-367.
- M. PEÑA (1997). *El laberinto de los libros. Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*. Madrid.
- F. ROMAGUERA (1691). *Synodales Diocesis Gerundenses*. Girona.
- J. VILLANUEVA (1803-1851). *Viage literario a las iglesias de España*. Madrid.
- R. SOBIRANA I OLLER (1976). «Dos incunables a la Biblioteca del Museu d'Història de Sabadell». *Arrahona* (Sabadell), núm II, època 1.
- R. SOBIRANA I OLLER (1979). «Una Bíblia de l'any 1605 a la Biblioteca del Museu» dins *Obra sabadellenca 1953-1978*. Sabadell.